

УДК 811.161.2'373.7

Н. В. Устенко

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА СИСТЕМА ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ
МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ МОВИ РОМАНУ
«ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ» ТА АВТОПЕРЕКЛАДУ
В. ВИННИЧЕНКА)**

Розглянуто та проаналізовано особливості функціонування фразеологічних одиниць україномовного тексту роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» та російськомовного автоперекладу. Осмислення реалізації фразеологізмів дає змогу глибше усвідомити мовну особистість автора, сформовану в умовах двомовності.

Рассмотрены и проанализированы особенности функционирования фразеологических единиц украиноязычного текста романа «Записки Курносого Мефистофеля» и русскоязычного текста авторского перевода. Осмысление реализации фразеологизмов позволяет глубже осмыслить языковую личность автора, сформированную в условиях двуязычия.

The peculiarities of phraseological units functioning in the Ukrainian text of the novel «Notes of the Carpathian Mephestophel» and the author's Russian translation of it are examined and analysed in the article. The understandins of phraseologisms realization gives the possibility to realize much deeper the author's language peculiarity which is forened under the condition of the bilingual situation.

У наш час мовознавці активно вивчають фразеологічний фонд мови. Так, семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць поетичних творів М. Рильського досліджувала А. Супрун [6], особливості індивідуально-авторської фразеології у художніх творах О. Гончара Л. Щербачук [10]. Проте особливості мови творів В. Винниченка і функціонування у них фразеологічних одиниць зокрема досліджувалися епізодично.

Разом з тим аналіз мовознавчої літератури свідчить, що бракує лінгвістичних досліджень, у яких аналізувалися б особливості узуального та контекстуального використання фразеологізмів мовною особистістю, сформованою в умовах двомовності. Знаковими у цьому сенсі є періоди активних соціальних змін, коли відбувається перебудова свідомості та, відповідно, мовної картини світу носіїв мови [4].

Творчість видатного українського письменника, драматурга, політичного діяча В. Винниченка відзначається експериментаторством, неординарним стилем, глибокою психологічністю, виразністю зображуваного. Письменник сміливо брався до тем і проблем, які становили певні табу у тогочасному суспільстві (взаємини між статями, шлюб, суспільна мораль). Нова проблематика вимагала й інших засобів викладу, проте автор повинен був певним чином наблизити читача до сприйняття і розуміння нових ідей. Одним із таких факторів зближення, безумовно, є фразеологія мови як концентрована форма викладу, позначена певною культурою, образне твердження на основі народного досвіду. Фразеологія мови творів Володимира Винниченка лише починає привертати увагу мовознавців. Так, Л. Науменко, досліджуючи мову ранньої прози письменника, розглядала й особливості функціонування стійких словесних комплексів (прислів'їв, приказок, власне фразеологізмів) [5].

Порівняльне дослідження функціонування фразеологічних засобів близьких мов, особливості реалізації фразеологізмів, уведення їх у контекст дозволяє виявити рівень особистості, сформованої у середовищі двомовності. На особливий аналіз заслуговують твори зі здійсненим автоперекладом. Зокрема таким є і роман Володимира Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля». Привертають увагу закономірності функціонування фразеологізмів в українському варіанті роману та російському перекладі, імовірно, здійсненого самим В. Винниченком [3].

Об'єктом вивчення є українські та російські фразеологізми, які функціонують в узуальному або okazіональному вигляді у мові роману Володимира Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля». Основний фактичний матеріал складають фразеологічні одиниці (ФО), дібрані з україномовного тексту роману та тексту російськомовного автоперекладу.

Завданням дослідження є аналіз текстової реалізації фразеологізмів, визначення семантико-стилістичних функцій у мові роману, визначення місця фразеологічної системи у структурі індивідуально-авторського стилю письменника, що дає змогу глибше усвідомити мовну особистість автора, сформовану в умовах двомовності. Стаття є продовженням вивчення фразеології мови творів В. Винниченка [7–9].

Авторський текст вповні відображає індивідуальні риси лінгвістичної особистості автора і сприйняття та усвідомлення мовного оточення. Вивчаючи мову текстів, дослідник виявляє смисл і роль в організації індивідуальних і загальномовних одиниць, з'ясовує характер понятійних систем, реалізованих у текстах, що дає можливість осягнути і сам час. Те, що лінгвістика звернулася до дослідження комунікативно-дискурсивних мовних процесів, сприяло загостренню уваги на людському, чи то суб'єктивному, факторі у мові, зрештою, на виявленні того, як використовується мова суб'єктом мовлення залежно від його комунікативних інтенцій, фактора адресата, фону спільних для них знань про світ та ін. Як мовна особистість В. Винниченка сформувався у полімовному оточенні, і хоч російська не була рідною для письменника, проте нею він володів майстерно, що і підтверджують численні ФО тексту автоперекладу роману, наприклад: «*Экая bestия: ведь сам ни одному слову своему не верит, льстит самым беззастенчивым образом!*» [2, с. 339]; «...вы, извините, мямля, трус и не психолог. Вы же дальше своего носа ничего не видите и не замечаете» [2, с. 362]; «Признаюсь, у меня мелькнула было мысль, что Клавдия Петровна не случайно встретилась мне тут...» [2, с. 395].

Мова йде від першої особи, що зближує роман зі щоденниковими записами, це зумовлює такий вид комунікації, як автокомунікація. Автор «Записок...» і сам Кирпатий Мефістофель – Яків Михайлюк виступають до якоїсь межі як одна мовна особистість, яка добирає і здійснює ту чи іншу стратегію і тактику мовної комунікації, використовує певний набір мовних засобів, притаманний соціальній групі загалом. Зосередимо увагу на узуальних та okazіональних фразеологічних одиницях твору, особливостях семантики, входження у контекст.

Фразеологія нового прошарку суспільства Російської імперії початку ХХ століття співвідносна в українській та російській мовах з огляду на історичні, геополітичні, соціокультурні фактори. І хоча фразеологізми є найбільш ментально й національно маркованими мовними одиницями, які формуються на основі певного алгоритму мислення, вплив зовнішніх чинників зумовив паралельні шляхи поповнення мов новими ФО. Контакткування мов, зумовлене писемною та науковою традиціями, історичними подіями, тісна міжкультурна комунікація призводять до того, що мовні системи близькоспоріднених мов здобувають спільні для певних соціальних груп фразеологічні одиниці. Таку тенденцію зокрема засвідчують фразеологічні одиниці мови роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» та тексту російськомов-

ного автоперекладу. Крім розмовних, народно-поетичних значну стилістичну групу становлять одиниці, притаманні інтелігенції (учителі, чиновники, юристи, гімназисти, слухачі курсів) початку ХХ століття, до яких долучаємо й книжні фразеологізми. Наприклад: 1) із російського тексту: *покончить с вопросом* [2, с. 253], *узаконить будущие последствия* [2, с. 248], *ходит на черный ход к...* [2, с. 253], *держат экзамен /выдержат экзамен* [2, с. 380], *пользоваться случаем* [2, с. 381], *вести свою линию* [2, с. 381], *проводит в действие теории* [2, с. 382], *дедовским способом* [2, с. 382], *на днях* [2, с. 335], *пойти на баррикады* [2, с. 387], «*выяснят отношения*» [2, с. 426], *ясно, как дважды два* [2, с. 367] та інші;

2) з українського тексту: *взяти слово /дати слово* [1, с. 6], *приймати героїчні постанови* [1, с. 18], *розрахувати свій удар* [1, с. 20], *мати рацію* [1, с. 20], *мати право* [1, с. 24], *сидіти на шийі* [1, с. 24], *піти на умовини* [1, с. 25] / *не йти ні на які умовини* [1, с. 25], *перший і останній пункт* [1, с. 25], *прийняти пропозицію* [1, с. 26], *робити холодне лице* [1, с. 26], *подати привід* [1, с. 26], *зламати свій принцип* [1, с. 34], *розв'язати питання* [1, с. 35], *стояти на боці* [1, с. 35], *прийти «до одного знаменателя»* [1, с. 36], *преривати відносини* [1, с. 36], *вмити руки* [1, с. 36], *нести свій хрест до кінця* [1, с. 36], *на сцену виступає...* [1, с. 38], *підготувати ґрунт* [1, с. 63], *приперти до стіни* [1, с. 63], *не впустити слушного моменту* [1, с. 63], *злий геній* [1, с. 115], *ясно, як два по два* [1, с. 122], *брати слова назад* [1, с. 126], *виробляти бешикети* [1, с. 128], *читати нотації* [1, с. 128] та інші.

Такі одиниці активно функціонують і в сучасному мовленні, закономірних граматичних змін зазнали лише окремі компоненти фразеологізмів.

ФО у романі переважно виступають для характеристики когнітивної сфери діяльності людини. Вони позначають різноманітні почуття, відчуття, процеси мислення, мовлення: 1) фізичний стан людини: «Я кричу на них, і вони через щось утікають. *В ухах густий термін, дзвін, серце гукає з болем, ноги дрижать дрібно-дрібно, підгинаються*» [1, с. 149]; «... *ноги й руки, як чужі. Голова так горить...*» [1, с. 126]; «*В глазах у меня стоит туман, и я невольно замечаю, что тяжело, трудно дышу. В ногах слабость...*» [2, с. 244], порівняємо з україномовним «*в очах мені стоїть туман, я мимоволі помічаю здивовано, що важко, трудно дихаю й серце гукає. В ногах така ослабленість, що я... підходжу до вікна й сідаю на стілець*» [1, с. 16], «*Запеклись искусанные губы, запеклось сердце горькой обидой, болью*» [2, с. 333]; 2) розумові процеси: «Олександра Михайлівна, *не пустивши ані пари з уст, окутується в хустину і все з тим самим виразом, немов щось про себе вираховуючи, дивиться собі під ноги*» [1, с. 35], «*І вже думки мої йдуть по іншому напрямі*» [1, с. 14], «*І знову і знову я перебираю в пам'яті всі дрібниці того проклятого вечора*» [1, с. 19]; 3) дії особи: «Інтереси своїх дітей, Якове Васильовичу, я розумію краще, ніж Панас Павлович. І через те *не можу віддати сина в руки людини, яка буде показувати йому приклади розпустити*» [1, с. 33]; «... *Закрутив, розумієш, інтрижку з одною дамою...*» [1, с. 43].

При цьому чим вища внутрішня напруга, критичніша ситуація, гостріший зовнішній чи внутрішній конфлікт, тим більша кількість фразеологічних одиниць у межах мікротеми.

Оскільки Володимир Винниченко у творах намагався подати нове бачення людського життя, продемонструвати його різнобічність, багатоманітність, прагнення відійти від застарілих, віджилих законів, сформованих соціумом, то і фразеологія роману відобразила складні взаємини особистості й суспільства. Наприклад: «*І тільки тепер, як слід, пригадую собі...* Згадав другого дня, ...вилаявся й *махнув*

рукою, – хай самі собі дають раду» [1, с. 138]; «Я чувствую необычную тихую жалость к ним, к себе. Я готов *принять на себя всю вину, понести какое угодно наказание*, чем угодно *искупить свой грех*, если это поможет чему-нибудь» [2, с. 290].

У діалогах, для яких характерний високий ступінь зовнішнього вираження мовної експресії, виступає кілька ФО в одному реченні або близькому контексті та синонімічні до них лексичні одиниці: «– Якове Васильовичу, годі! *Рано* ще їм знати. *Хай молоко на губах обсохне!* – давно вже обсохло, не турбуйся, будь ласка! У мене вже вуса ростуть» [1, с. 141]; «Михалко ... думає, чи не можна б утекти, *обдурити, підвезти «їм» москаля*» [1, с. 140]; «Так, Шапочко: так от у чому *вся річ!* *Треба було привести себе «до одного знаменателя»*, як каже Панас Павлович» [1, с. 176]; «Ах, Афанасий Павлович, *дело касается вас*, а не меня. Я *решительно ни при чем* ... мне необходимо *знать сию секунду*» [2, с. 360]; «Да, Яков Васильевич, *по зрелом размышлении, будучи в здоровом уме и твердой памяти*, я заявляю, что *желаю похитить собственного сына моего, Дмитрия Кривулю*» [2, с. 297]; «... Вот тоже! Этак с вами *Бог знает чего* наделаешь... Это *мальчишество* какое-то получится... А мне, знаете, *не до романтизмов*. Тут надо *взвесить, подготовить почву*, а не то что *в один час...*» [2, с. 300]; «Михалко... прежде всего думает: а нельзя ли *удрать, обмануть, оставить с носом?*» [2, с. 388].

Не менш напруженими у романі є монологи героїв (внутрішні та висловлені публічно), спрямовані на вирішення болючих питань, пошук виходу зі складних життєвих ситуацій, збереження чи руйнування життєвих позицій і принципів: «Ви *кажете дати їй спокій?* Але ж вона... Вона... Вона *почне користуватися своєю владою; почне ставити всякі умови, робити сцени*» [1, с. 184]; «... мне следует *раз навсегда покончить* со всем этим, оторвать от себя эту мысль, *притоптать чувство, расковырять ногами обгорелые остатки его и рассмеяться в самое лицо Сонечке?*» [2, с. 249]; «Я чувствую необычную тихую жалость к ним, к себе. Я *готов принять на себя всю вину, понести какое угодно наказание, чем угодно искупить свой грех*, если это поможет чему-нибудь» [2, с. 290]; «... Я *должен отдать вам справедливость*, вы *взяли очень хороший тон*. Я сей час уйду. Только *позвольте мне сказать несколько слов*. Все равно на вас это *не произведет впечатления...*» [2, с. 325].

Характерним для мови роману є і повторення тієї ж фразеологічної одиниці у близькому контексті: «Революціонери завжди були, є й будуть. Кожна молода, здорова, жива людина є революціонер. От ви підроснете й *займете наше місце*. Вам *помнуть крила*, ви ослабнете, й *ваше місце займуть молодші та дужчі за вас*» [1, с. 141]; «– *З якої речі?* – зупиняючись проти Шапочки, кажу я з непорозумінням. – *З якої речі?..* – *Що «з якої речі?»* ...– *З якої речі* я мушу про щось там думати, турбуватись, почувати себе до чогось зобов'язаним?..» [1, с. 169]; «...Красно дякую! Мені це вже *надокучило*. Чого я *якось себе тримала з ними?* А я знаю, *як я тримаю себе?* Як *умію, так і тримаю себе*. Ну, а щоб не було ніяких непорозумінь, я загодя кажу вам, що *тримати себе не вмію і що всяке тримання*, яке б воно там не було, *рішуче не значить нічого*» [1, с. 91]; «Да, пусть всякие философы... называют это *животным началом*, пусть с видом превосходства *пожимают плечами*, а он, Афанасий Павлович, не может отказаться от этого *«животного начала»*, он считает его ... *двигательной жизненной силой*» [2, с. 297].

Функціонує широке коло трансформованих одиниць. Письменник вдається до різних способів трансформацій ФО:

1) порушення граматичної форми: «Для легеньких *стрибань у гречку* вона *за*надто багато говорила...» [1, с. 21]; «У нього *лице мокре, жалюгідне; на білому переніссі фіолетова смужка від пенсне; очі блукаючі, слізливі*» [1, с. 177]; «Да, пожалуйста, она права, именно такие, *бросающиеся вниз головой*, больше всего и способны

на это» [2, с. 386], «Я скромный присяжный поверенный, защищающий против закона и хищников доверчивых, беззащитных и *слабо стоящих на ногах*» [2, с. 246], «Тишина царит вокруг томительная, *шумящая в ушах*» [2, с. 250];

2) використання одиниць із розширеним чи усіченим компонентним складом: «Костя *скоса, понуро й коротко, як найжене звірятко, поглядає на матір, зсувається зі стільця й помалу йде до дверей*» [1, с. 166]; «— А коли обману нема й вона сама *жертва випадку?* Через що ж вона повинна бути тою *жертвою?*» [1, с. 169]; «Але, побачивши, що балакає з чайником, широко та вражено дивиться на мене, та якийсь момент мовчить і, нарешті, *вибухає голосним, заливчастим сміхом*» [1, с. 31]; «Я привык быть в стаде, привычка эта берет начало *с младенческих лет человечества*, как и страх перед мертвецами» [2, с. 240]; «И... они... не будут бояться своих воспоминаний, не будут *обходить* места своей юности, косясь на них с презрительной усмешкой и вызовом» [2, с. 241]; «Костя держится молчаливо, часто и подолгу *останавливая на мне свои круглые, темные, внимательные глаза*» [2, с. 262];

3) контаміновані одиниці: «Від цієї шорсткості *в мою голову кидається кров з гудінням і дзвоном*» [1, с. 157]; «Все *блищить*: розчинені вікна, гудзики розстібнутих пальт гімназистів, ... *очі й зуби тих, що сміються*» [1, с. 39]; «...за эти подвиги она всю жизнь имеет право *сидеть на шее* человека, *вмешиваться в его жизнь, коверкать ее, плевать, изгадить*. Да?» [2, с. 253]; «Сосницкий тоже поднимается, с грохотом отодвинул стул, шатаясь и *не сводя ни на секунду с меня ненавидящих, наглых глаз*» [2, с. 287]; «Я думаю, твой визит *разрядит немного сгустившуюся атмосферу у нас*» [2, с. 391];

4) ФО із заміненіми відповідно до вимог контексту компонентами: «Мої руки починають труситись; *мене проймає якась запеклість*» [1, с. 194]; «Панас Павлович, *витріщивши на мене скла пенсне*,... слухає далі...» [1, с. 35]. Російський варіант стилістично нейтральніший з огляду на маркованість компонента української ФО: «Афанасий Павлович, *установив на меня стекла пенсне*,... продолжает слушать...» [2, с. 266]. «Ну ладно, она же вам *покажет конституцию!* Чисто российскую устроит, будет вам такая гарантия, что от вас *только пенсне ваше* через два года *останется да пуговицы от башмаков*» [2, с. 363];

5) характерною є подвійна актуалізація фразеологізмів: «Александра Михайловна, не проронив ни слова, кутається в платок и *...смотрит себе под ноги*... Александра Михайловна, *не поднимая глаз*, тихо отвечает...» [2, с. 267]; «Без меня они лучше сталкиваются. *Я потираю руки* и весело улыбаюсь, представляя себе величественную Варварушку» [2, с. 365];

6) розгорнута метафора, фразеологічний натяк: «Сьогодні нема безсилля від хвилювання. *Все в мені немов заціпило зуби*» [1, с. 193]; «Але ту моя казка кінчається: *глухий біль, старий, як давня рана, болоче нис в мені*» [1, с. 19], «Холодное, тошнотворное чувство *тоски тяжелым комом лежит где-то выше живота*. Должно быть, от этого *руки, ноги и все тело кажутся обессиленными* до того, что тяжело повернуться...» [2, с. 240]; «И какое есть счастье..., когда стоишь..., не шевелясь, чтоб *не трянуть с груди прилипшего солнечного тепла*, слушая в себе Бог знает что и веря, что жить очень хорошо, радостно, нужно» [2, с. 272]; «... там должен быть зверь... Впрочем, *он еще вылезет. Он найдет лазейку*...» [2, с. 284]; «Все эти дни после свидания с Соней я тих и странно спокоен. Так бывает, *когда положишь на больной зуб чего-нибудь, омертвляющее нерв*» [1, с. 296].

Сучасні фразеологічні дослідження зосереджені здебільшого на фразеології однієї мови. Активні міжкультурні комунікації, потреби у відповідному й повноцінному перекладі вимагають пильнішої уваги до проблем співвіднесення фразеологічних систем мов. У статті аналіз поширено на споріднені українську та російську мови. В. Винниченко знав і використовував російські фразеологізми в автоперекладі роману «Записки Кирпатого Мефістофеля», що і засвідчив аналіз тексту та порівняння з українським відповідником. Увагу звертаємо і на загальні лінгвальні процеси початку ХХ століття, зумовлені епохою соціальних зрушень, активного розвитку, змін лексичної і фразеологічної систем української мови. Контрастність, експресивність, динамічність, глибокий психологізм вповні виявилися у романі, що реалізувалося й у фразеологічній системі твору. На доборі мовних засобів роману, як лексичних, так і фразеологічних, позначилися й екстралінгвальні фактори, зокрема світогляд різних соціальних підгруп, віддзеркалення у свідомості людей певних історичних подій початку ХХ століття.

Бібліографічні посилання

1. **Винниченко В. К.** Записки Кирпатого Мефістофеля : роман, повість, оповідання, п'єса / В. К. Винниченко – Харків : Фоліо, 2006. – 382 с.
2. **Винниченко В.** Честность с собой : повесть; Записки Курносого Мефистофеля : роман / [пер. с укр.; сост., подгот. текста и вступ. ст. Ю. Барабаша] / В. Винниченко – М. : Худож. лит., 1991. – 464 с.
3. **Барабаш Ю.** Стоит ли «тратить время» на Винниченко?.. / Ю Барабаш // В. Винниченко Честность с собой : повесть; Записки Курносого Мефистофеля : роман / [пер. с укр.; сост., подгот. текста и вступ. ст. Ю. Барабаша]. – М. : Худож. лит., 1991. – 464 с.
4. **Білоус Віктор.** Мова та революційні перетворення (соціальне та лінгвокультурне дослідження на матеріалі драматичних творів Володимира Винниченка / Віктор Білоус. – Кіровоград : МПП «Антураж А», 2008. – 128 с.
5. **Науменко Л. О.** Мова ранніх творів Володимира Винниченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. О. Науменко. – К., 2003. – 19 с.
6. **Супрун А. П.** Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі поетичних творів М. Рильського) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. П. Супрун. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.
7. **Устенко Н.** Особливості функціонування фразеологічних одиниць вигуківого типу у мові художніх творів В. К. Винниченка / Н. Устенко // Наукові записки. – Вип. 48. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – С. 330–336;
8. **Устенко Н.** Фразеологічні одиниці у структурі драматичних творів В. Винниченка (на матеріалі п'єси «Між двох сил») / Н. Устенко // Наукові записки. – Вип. 81 (1). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 148–155.
9. **Швець Н. В.** Фразеологічні одиниці дієслівного типу на позначення емоційних процесів у мові художніх творів В. К. Винниченка / Н. В. Швець // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. праць. – Т. 1. – Д.: Навч. книга, 1999. – С. 168–175.
10. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ф. Щербачук. – Сімферополь, 2000. – 20 с.

Надійшла до редколегії 03.04.09